

Ing. arch. MLADEN FUČIĆ

KONZERVATORSKI ZAHVAT NA FERHAD-PAŠINOJ DŽAMIJI U BANJOJ LUCI

TRAVAUX DE CONSERVATION A LA MOSQUEE DE FERHAD-PACHA DE BANJA LUKA

Jedan od najljepših spomenika turske epohe u Bosni i Hercegovini, Ferhad-pašina džamija u Banjoj Luci, popravljala se u ove dane od posljedica ratnog razaranja. Ne samo rat, nego i promjene u političkoj i društvenoj prošlosti Bosne stvorili su od slučaja Ferhadije konzervatorski problem kompleksne naravi. Budući da naši konzervatorski zavodi iz dana u dan unapređuju svoje djelovanje, vjerujem, da će biti od koristi reći koju o tome, kojim se putem pošlo u konkretnom slučaju.

Kada je Ferhad-paša sagradio svoju džamiju nad Vrbasom, istovremeno je udario temelje i prvoj mahali budućega Donjeg Šehera. Prva se mahala razvila u sjeni džamije na relativno zaštićenom području, koje je od ostalog terena dijelio rukav Vrbasa Crkvina. Centralni objekt te prve gradske četvrti bila je nova džamija, situirana na pravokutnoj parceli, ograđenoj kamenim zidom. Oko džamije je nastala uža trgovačka četvrt sa sajmištem, a s vremenom su se manja, trabantska naselja slila u jedinstven grad. Jak impuls u razvoju grada predstavlja austrijska okupacija Bosne i Hercegovine, jer u to doba prelazi centar grada od Ferhadije na današnje svoje mjesto.

To se je dogodilo tako naglo, da se je arhitektura malih zgradica oko džamije izmijenila samo površno: na vanjštini, a ne u sadržaju i volumenu. Ostala je sitnog mjerila, namijenjena lokalnoj trgovačkoj i obrtničkoj djelatnosti. Džamija je u relaciji prema tim zgradama ostala nepromijenjena: održala je svoje mjerilo, što je od presudne važnosti.

Držim, da će urbanisti uočiti taj momenat i zajedno s konzervatorima iskoristiti povoljnu situaciju održanjem harmoničnog ekvilibrija džamije i okolice. Sve korekture, koje treba što prije izvesti na okolnim zgradama, imaju, dakle, samo »kozmetički« karakter.

Uže područje džamije — spomenički ensemble, što ga čine džamija, šadrvan, turbeta i nišani — predstavlja uravnoteženu cjelinu za sebe. Ta je cjelina ponešto izgubila na svježini i kompletnosti istočnjačke arhitekture zbog toga, što su osnovne popratne pojave, elementi vode i vegetacije, zapušteni kao posljedica urbanizacije naselja, koje je postajalo sve sličnije bezličnu gradu Zapadne Evrope 19. stoljeća. Kultura vrtova i tekuće vode, toliko karakteristična za svo područje islama, svedena je ovdje na zapuštenu tratinu i mjedenu vodovodnu pipu na stijeni šadrvana. Kako da shvati-

mo oduševljenje turskog putopisca Evlije Čelebije, kada on, u svoje doba, gotovo u svakom gradu Bosne nalazi nebrojeno mnoštvo česama, potoka i šadrvana, mnogo đulistana i voćnjaka? Nikako drugačije, već kao manifestaciju literarne naravi, je-

ŠADRVAN — PREVENTIVNI ZAHVAT NA BALDAHINU

Kada se je baldahin nad šadrvanom bio počeo nagibati, Banjalučani su se sjajno snašli: jednostavnim podupiranjem pomoću improvizirane skele omogućili su da se na miru i nakon razmišljanja izvede zahvat, koji stoji pred nama kao naredni zadatak. — Preventivna zaštita više vrijedi od svih dopisa i jaukanja: rječit primjer za sve organe vlasti i počasne konzervatore kako se najbolje pomaže Zavodu.

ŠADRVAN — KRITIČNA TOČKA STUPOVA BALDAHINA

Stupovi baldahina popustili su u ležaju, jer su umetnuti u betonsko postolje pa na spoju trunu. Pažljivom izvedbom novih kamenih postolja i okapnice pa izolacijom vlage i impregniranjem stupova omogućit će se popravljenom baldahinu, da se održi još mnogo godina. — Restaurator će skinuti premaz sa mramorne stijene vodoskoka, kao i sa željezne ograde, pa će ti dijelovi šadrvana ponovno progovoriti dosada skrivenom ljepotom svog materijala.

dnog ideala, kome je možda i nesvjesno služio i Ferhad-pašin arhitekt. On nije zaboravio ni šadrvana ni česme ni drveća.

Ti se poetski elementi ne mogu zamijeniti običnom instalacijom.

Pređimo, međutim, na ona pitanja u vezi s pojedinim objektima oko džamije, kod kojih se isprepliću konstruktivni i ekonomski uvjeti s načinom oblikovanja.

Potreba da se na *šadrvanu* poprave pokrov i stupovi baldahina navela je pojedinca na pomisao da se stari drveni dijelovi potpuno uklone, a da se mjesto njih izvede nov baldahin u plemenitijem materijalu. To rješenje nije prihvatljivo. Jedan je razlog u tome, što bismo tako izgubili, bez nužde, autentični dio spomenika, a drugi je u tome, što bi plemenitiji materijal (na pr. stupovi od mramora umjesto od drveta) poremetio graduciju njegove kvalitete. Stari je arhitekt rafinirano i znanlački pošao od prostijeg gradiva prema skupocjenom; mi tu ispravnu koncepciju treba da poštuemo.

Općenito se može reći, da čitava kompozicija generalno i u detaljima izražava jedinstven princip hijerarhije. Stoga konzervator čuva i *turbeta* Ferhad-paše i njegovih bajraktara, premda je bilo nabačenih ideja da se eventualno ukloni jugoistočno turbe. Treba jednom uočiti, da najveću pogrešku može konzervator počinuti upravo onda, ako izgubi iz vida osnovnu koncepciju arhitektonske kompozicije jednog spomenika ili spomeničkog kompleksa. Svaka manja pojedinost ili tehnička nekorektnost može mu se oprostiti, a često i ispraviti. Pogreške su u koncepciji, međutim, neispravljive.

Sama *zgrada džamije* popravljiva se, zasada, izvana. Može se reći, da nema gotovo nijednog građevnog elementa, na kojem nije potreban zahvat bilo zbog djelovanja »zuba vremena« bilo zbog ratnih razaranja. Do rata se je na zapadnu, sjevernu i južnu stijenu originalnog Ferhadova zdanja naslanjala krovna konstrukcija prizidanih prostorija. Kada je ta bila ratom porušena, ostale su na zidovima nazidnice obješene na kukama. Mjesta gdje se je krovna ploha prislanjala na stijenu od tesane sedre oštećena su djelovanjem atmosfere. Dio sjevernog zida pod vijencem postradao je od požara, tako da mu je sva površina ispućala od vrućine. Na više mjesta okrhnuti je po-

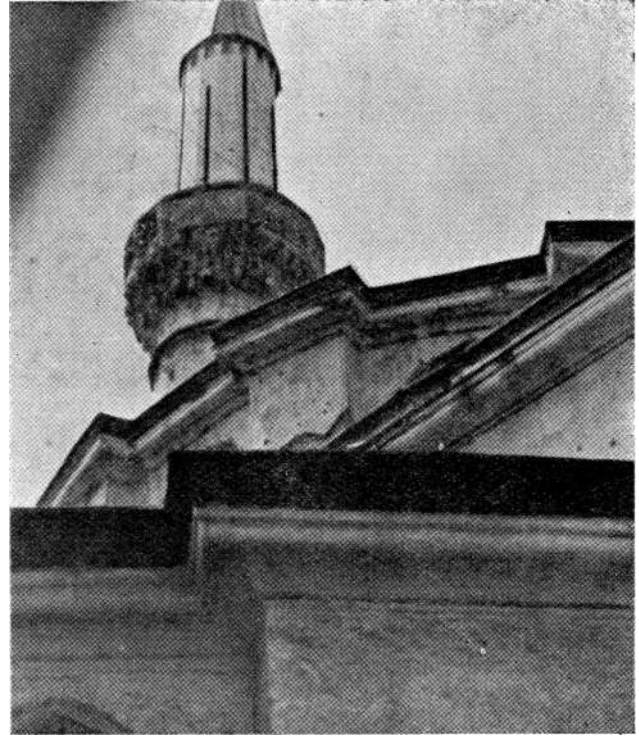
KROVNE PLOHE DŽAMIJE I ŠADRVA

Kod popravaka pokrova i novog pokrivanja valja paziti na dobre spojeve, sigurne od prokišnjavanja, a tako izvedene, da se poštuje način, kojim se izražava stari arhitekt: džamija je koncipirana kao aglomeracija čistih geometrijskih volumena, te radi toga valja izbjeći pokrivanje, kod kojeg se radi limarskih spojeva pojavljuju oštre izrazite pruge, koje razjedinjuju obline

DŽAMIJA — JUŽNA STRANA U SKELAMA

Na minaretu i stijenama džamije vide se oštećenja od krhotina granata. Ta se oštećenja popravljaju umetanjem ploča od sedre, a ako su sitna, plombiraju se kitom od kamena brašna. — Iza džamije je groblje s lijepo izrađenim nišama od mekog kamena. Restaurator treba s nišana očistiti koru s mahovinom i lišajima pomoću posebne četke i lopatice. — Austrijska željezna ograda uz pločnik i električni vodovi javne rasvjete, koji u svim smjerovima presjecaju nebo, nagrđuju džamiju. Ogradu valja ukloniti, a vodove zamijeniti podzemnim kablom.

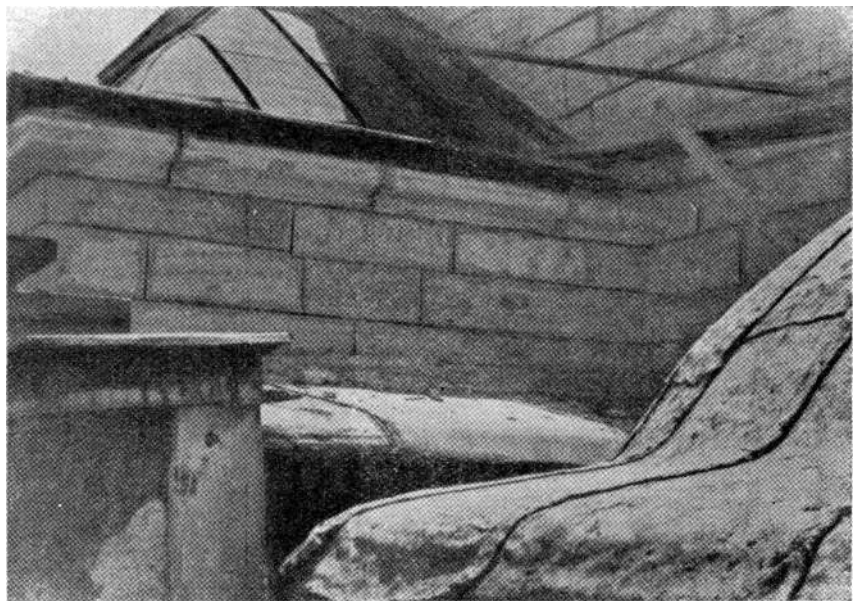

VIJENCI DŽAMIJE I ŠEREFA MINARETA

Jednostavna i čvrsta profilacija vijenaca ne može doći do izraza zbog nepažljivog limarskog završetka lima na okapnici. Vertikalnu dasku valja ukloniti, pod limeni pokrov podložiti rubni lim i gornju lamelu previti oko rubnog lima. — Šerefa je bila provizorno popravljena nakon bombardiranja. Sada su oko nje skele. Obnovit će se tako, da će se ponovno moći doživljavati u isti mah sva strogost sistema uz slobodu variranja oblika njezinih stalaktita. Nestat će i one crne pruge nad šerefom. To su nosači za rasvjetna tijela — improvizacija, koja će se zamijeniti smišljenim sistemom rasvjete.

SJEVEROISTOČNI UGAO FERHADIJE

Stijena je džamije išarana na silu izvedenim reškama, pa gledalac umjesto originalne, savršeno čiste plohe vidi zapravo mrežu rešaka. Ne samo da je ovakav zahvat neispravan obzirom na likovnu koncepciju zgrade, već i obzirom na tehnološke uvjete: nakon kratkog vremena ispadao bi cementni mort iz svojeg ležaja u obliku štapića zbog nejednakog stezanja morta i kamena.

SJEVEROZAPADNI UGAO S TRIJEMOM I MINARETOM

Ovdje je uz džamiju bio prizidan još jedan dio radi proširenja prostora. Krovna ploha naslanjala se o zid, tako da je na tom mjestu vidljiv trag nazidnice kao oštećenje, nastalo od oborinskih voda. Velike oštećene plohe popravljaju se ulaganjem sedrenih ploča. - Tambour najviše kupole građen je od opeke, pa je njegova površina ožbukana.

vršina udarcima granata, naročito na munari. Mehaničkim i kemijskim utjecajima bio je oštećen pokrov izveden što od bakrenog, što od olovnog lima.

Prvi zahvati na džamiji mogu se zapravo ubrojiti u oštećenja, jer su bili započeti s nedovoljno kvalificiranom radnom snagom, pa su se zbog toga bile potkrale neke pogreške, koje su međutim bile brzo otklonjene. Uostalom izvedba je bila u rukama građevnog poduzeća obavezanog da radi u okviru normi, koje su preferirale što brži tempo izvedbe. Pritom se, posve prirodno, gubilo na kvaliteti. Za ilustraciju može nam poslužiti metoda kojom se obrađivala površina zidova od sedre: radnici su dlijetom iz ravne, glatke plohe zida izbijali reške, a potom su ih ispunjali cementnim mortom da bi ih nakon toga ponovno izvukli okruglim željezom. Taj je postupak kao neispravan napušten u samom početku, tako da su se izvedene reške u cementnom mortu očistile i naknadno popravile kitom od kazeina i kamenog brašna. Taj materijal i postupak zadovoljava tehnološki i estetski. Jednako se popravljaju manja oštećenja nastala udarcima krhotina granata, dok se veće ru-

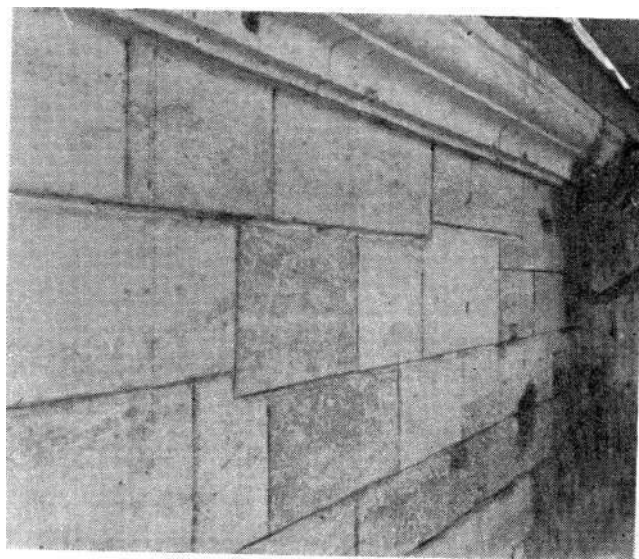
pe u zidu popravljaju ugradnjom ploča od sedre vezanih za masu zida bakrenim sponama.

Još je neriješeno pitanje *stupova* na glavnom sjevernom dijelu džamije. To su četiri monolita, kako se čini od pješčenjaka. Budući da su prežbukani i bojadisani neuspjelom i naivnom marmorizacijom, a neki od njih naknadno stegnuti prstenastim zategama, možda će se morati zamijeniti novima. Glavnu riječ ima ovdje statičar.

Kod *limarskih radova* treba obratiti pažnju ne samo na ispravan odvod oborinske vode, nego i na to, da uobičajenim detaljom stojećih i ležećih preklopa ne stvorimo neugodan dojam oštih pruga, koje optički nagrđuju plemenite oblike kupolica, zakrivljenih površina krovova i stožastog plašta minareta. Naročitu brižljivost pri obnavljanju zaslužuju *alemi*, ti vanredno profinjeni arhitektonski detalji, koje stari majstori nijesu pozlačivali radi raskoši, već zbog toga, što su vrlo dobro poznavali

SJEVERNA STIJENA — ZONA POD VIJENCEM

Vidljive su dvije vrste oštećenja: lijevo iskopane reške ljudskom rukom, a desno tamna mrlja na mjestu, gdje je sedra raspucala od vatre nekog ranijeg požara. — Lijeva se strana popravljiva zatvaranjem reški kitom od kamena brašna, a desna obloženjem sedrenim pločama. Popravci su usmjereni prema postizanju optički čistog oblika metodama solidnog zanata. Ekipa, koja danas radi na gradnji, izvrsno poznaje svoj posao.

ekonomiju efekta u arhitektonskom komponiranju. Pri obradi alema opet se očituje onaj prije spomenuti princip hijerarhije. I ovdje opažamo, da je arhitekt na kulminacionim točkama (vrh kule i šiljak minareta) primijenio detalj preciozan i po obliku i po materijalu.

Pojedini dijelovi džamije bili su polihromirani, a danas ih vidimo preslikane nevjestom rukom i bojama koje nisu u prvobitnom skladu. Potrebno je da restaurator ispita struganjem gornjih premaza, kakva je originalna polihromacija, da bi se na temelju tih podataka mogla restaurirati boja na pojedinim ploham, a ostale površine međusobno koloristički uskladiti. Pritom valja imati na umu, da je islam donio u Evropu svoju vlastitu skalu boja. Iz toga slijedi, da će likovni suradnik morati ograničiti svoju paletu služeći se isključivo tom, islamskom skalom. Konzervator mu mora dati — unutar te skale — dovoljno slobode.

Kada se završe ti osnovni radovi, konzervator će nastojati da Ferhadiju prikaže publici u najboljem svjetlu — u doslovnom i prenesenom smislu tog izraza.

U unutrašnjosti prostora džamije pružaju se velike mogućnosti indirektna rasvjete osvjetljavanjem svodnih ploha skrivenim izvorima svjetla, tako da se prostor obasja refleksom svjetlosnih zraka sa svodova.

Vanjska je rasvjeta u uskoj povezanosti s režimom javne rasvjete. Zgodnim smještajem i izborom prikladna tipa rasvjetnih tijela, igrom osvjetljenih i zasjenjenih ploha na tamnoj pozadini neba dat će se ovom spomeniku dostojno mjesto u noćnoj slici Banje Luke.

Ferhadija — južna strana
nakon izvršenog zahvata

Résumé

La mosquée de Ferhad-Pacha à Banja Luka panse ces temps-ci ses blessures de guerre. La guerre, et aussi les modifications apportées dans la structure politique et sociale de la Bosnie, ont fait du cas de Ferhadija un problème de conservation de nature complexe. La mosquée elle-même et ses dépendances immédiates: bassin, mausolées, monuments funéraires présentent un tout bien équilibré; et de la composition

entière, en général et dans les détails, se dégage un principe de hiérarchie conforme à l'ensemble. L'auteur indique quelle voie l'on a suivie, dans ce cas concret, en tenant spécialement compte de chaque monument particulier et de toute espèce de travaux qui se sont présentés au cours de cette restauration.